

Research Paper

Semiotic analysis of geometric designs on tombstones in light of the category of popular culture

Fatemeh Raghimi¹, Mohamad Ali Khabari^{2*}, Mohamad Aref³

1. PhD Student in Comparative and Analytical History of Islamic Art, Faculty of Art and Architecture, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

2. Assistant professor, Department of Art Research, Jihad University, Tehran, Iran.

3. Associate professor, Department of Theatre, Central Tehran Branch, Islamic Azad university, Tehran, Iran.

<https://doi.org/10.22034/scart.2025.140658.1460>

Received: February 5, 2024

Accepted: September 12, 2024

Available Online: September 23, 2025

Keywords: Popular culture, geometric patterns, tombstones, common sense

Abstract

The purpose of this article is to reflect on the nature and components of the folk culture of Golestan province through a semiotic analysis of the geometric designs found on the tombstones of the region. Tombstones are a manifestation of the mythical beliefs, indigenous traditions, and historical customs of a region that find objective expression in the text of the folk culture of the people. These designs, as creations of the creative minds of the sculptors, reflect the cultural identity of the people and contain and carry established cultural and historical meanings and implications. The present study attempts to find a way to qualitatively recognize the myths, religious beliefs, cultural stereotypes, and common customs of the people of the Golestan region through a semiotic analysis of these designs. The results indicate that there is a deep connection between the geometric designs of the tombstones of the region and the historical culture and customs of the people. Beliefs, customs, and culture of the community are among the factors that have caused these tombstones and their designs to emerge and persist to this day.

Raghimi, F., Khabari, M. A., Aref, M. (2025). Semiotic analysis of geometric designs on tombstones in light of the category of popular culture. *Sociology of Culture and Art*, 7 (3), 115- 132.

Corresponding author: Mohamad Ali Khabari

Address: Department of Art Research, Jihad University, Tehran, Iran

Email: ma.khabari@gmail.com

Extended Abstract

1- Introduction

The purpose of this article is to reflect on the nature and components of the folk culture of Golestan province through a semiotic analysis of the geometric designs found on the tombstones of the region. Tombstones are a manifestation of the mythical beliefs, indigenous traditions, and historical customs of a region that find objective expression in the text of the folk culture of the people. These designs, as creations of the creative minds of the sculptors, reflect the cultural identity of the people and contain and carry established cultural and historical meanings and implications. The burial of the dead and the structural remains related to it have been one of the most important cultural, social and religious features of any society throughout various periods, because the manner of burial and its physical structure can reveal traces of the culture and mythical and religious beliefs of that society. Among these, tombstones with various types of humans, animal, plant, calligraphy and inscriptions play the most important role. The stones placed on graves by the past, apart from their use as tombstones that keep the memory of the deceased alive in tangible ways, are a telling history of the culture and traditions of ancient people. The carvings on these tombstones speak of the rich culture of different periods in the history of Iran. It should be noted that many of the symbolic patterns on this group of volumetric works, by their very nature, have undergone a historical process and continued their life with influence in other periods, and in that way have entered the Islamic era. In general, it can be said that a tombstone is an artifact that is created in the struggle between several components of individual identity, social relations, mythical mind, conceptual system, ethnicity, and religion. In other words, when an individual's life ends, the essence of his existence is determined by the monument placed on his grave.

2- Methods

The present study attempts to find a way to qualitatively recognize the myths, religious beliefs, cultural stereotypes, and common customs of the people of the Golestan region through a semiotic analysis of these designs. The cemetery studies were conducted using a field method that included visits and documentation of cemeteries and tombstones in Golestan Province. The sociological impact of

popular culture on the geometric designs of tombstones in Golestan Province was also described, classified, designed, documented, and analyzed. The data collection tool was through library study and field observation, which used written sources, observation, and photography. Then, based on the data collection, an attempt was made to analyze the geometric designs and their relationship with the culture of the community and indigenous beliefs of the people of the province. The current research field is the historical cemeteries of this province, including the mountainous region cemeteries, which include 10 cemeteries, the foothill region, which includes 24 cemeteries, the plain region, which includes 20 cemeteries, and the inner-city cemeteries, which include 12 cemeteries. Therefore, a large part of the data collection was done in the form of documentation and field activities. The results of the present study were obtained through qualitative analysis. The statistical population and tombstone sampling were non-random and purposeful based on the frequency, form, diversity, and geometric patterns.

3- Findings

The results indicate that there is a deep connection between the geometric designs of the tombstones of the region and the historical culture and customs of the people. Beliefs, customs, and culture of the community are among the factors that have caused these tombstones and their designs to emerge and persist to this day. By examining the tombstone designs in the Golestan province, one can see geometric designs of circles, triangles, curved or wavy lines, rhombuses, vertical and horizontal lines, altar designs, and ram heads, which are beautifully carved on the tombstones. Considering the province's climate, nature has provided artists with a vast source of inspiration for the visualization and formation of tombstone designs, which shows the influence of nature on them, which in many cultures and beliefs are symbols of life and the manifestation of life. By carefully examining these designs, one can come to believe that most of the indigenous artists of the community, in addition to being inspired by the natural phenomena of the surrounding climate and paying attention to the beauty and decorative aspects, have expressed their beliefs, ideas, and thoughts in them, and in representing their mental thoughts, they have

Semiotic analysis of geometric designs on tombstones in light of the category of popular culture

manifested them in an abstract and symbolic form and with a conceptual and symbolic language in their works.

4- Discussion & Conclusion

Historical and sociological research and study of tombstones in the Golestan province region suggests that the folk and indigenous culture and beliefs of the people of this province are reflected in the designs and motifs formed in the carvings. Designs and motifs are closely related to the life of the sculptor, they symbolize their thoughts and feelings, culture and beliefs in these motifs and display their beliefs and ideas on the tombstones; customs and traditions that have been left behind by the past and have made these tombstones with these motifs last until today. Folk culture, beliefs and beliefs reflect the ideals and beliefs of our ancestors, which is why they are a precious heritage. In addition, based on the research findings, it can be acknowledged that the sociological effects of popular culture on geometric tombstone designs in Golestan Province, as an artistic and cultural element, receive a great influence from sociology and popular culture. These designs not only represent the tastes and desires of the people of that era and Golestan Province, but also are artistic masterpieces that reflect the beliefs, practices, and traditions of that society. Furthermore, the influence of sociology and popular culture on geometric tombstone designs can be seen in the selection of patterns, shapes, and symbols used. These designs are usually in harmony with the religious, cultural, and social influences of Golestan Province and represent their values and beliefs. Based on the field data, it can be concluded that geometric designs on tombstones can be interpreted as religious, cultural, and social symbols that provide us with information about the beliefs, values, and cultural history of the society in question. These symbols and motifs help us to

penetrate the depth of the culture and life of the people in this province. Also, we cannot ignore the geographical and cultural influences of the society on the geometric designs of the tombstones. In the context and natural environment of Golestan Province, the place of tomb construction reflects multiple meanings. Some geometric motifs on the tombstones also indicate the social and economic status of the tomb-making family (Savoydes, 2023). These motifs are interpreted as a sign of the wealth or power of the family and reflect the social and economic influences of the society in their works of art. In addition, the effects of technology and crafts on the geometric designs of the tombstones can be seen in the level of technical and artistic ability of the tomb-makers of that province. These motifs appear as an indicator of the technology and crafts of that time and their effects can be seen in the works of art. Golestan Province, with its ancient history in the field of carving art and creating beautiful tombstones, has a special cultural identity that deserves more attention and research so that it is not forgotten over time and social and cultural changes, and this valuable culture and art is preserved and revived.

5- Funding

There is no funding support.

6- Authors' Contributions

The authors declared equal participation in writing the article.

7- Conflict of Interests

This research does not conflict with personal or organizational interests.

تحلیل نشانه‌شناختی نقوش هندسی سنگ‌قبرها در پرتو مقولۀ فرهنگ عامه

فاطمه رقیمی^۱، محمد علی خبری^{۲*}، محمد عارف^۳،

۱. دانشجوی دکتری رشته تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، دانشکده هنر و معماری، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۲. استادیار، گروه پژوهش هنر، جهاد دانشگاهی، تهران، ایران

۳. دانشیار، گروه نمایش، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

<https://doi.org/10.22034/scart.2025.140658.1460>

چکیده

هدف این مقاله، تأملی در سرشت و مؤلفه‌های فرهنگ عامه استان گلستان از طریق تحلیل نشانه‌شناختی نقوش هندسی موجود بر سنگ‌قبرهای منطقه است. سنگ‌قبرها جلوه‌ای از باورهای اسطوره‌ای و سنن بومی و عرفهای تاریخی یک منطقه است که در متن فرهنگ عامه مردم نمود عینی می‌یابند. این نقوش در مقام آفریده‌های ذهن خلاق حجار بازتابگر هویت فرهنگی مردم و حاوی و حامل معناها و دلالت‌های تثبیت‌شده فرهنگی و تاریخی است. پژوهش حاضر می‌کوشد از طریق تحلیل نشانه‌شناختی این نقوش طریقی برای شناخت کیفی اسطوره‌ها، باورهای دینی، کلیشه‌های فرهنگی و عرف عام مردم منطقه گلستان پیدا کند. نتایج بیانگر آن است که پیوندی عمیق بین نقوش هندسی سنگ‌قبرهای منطقه و فرهنگ و آداب و رسوم تاریخی مردم وجود داشته است. باورها، آداب و رسوم و فرهنگ جامعه از جمله عواملی است که باعث به وجود آمدن و ماندگار شدن این سنگ‌قبرها و نقوش آنها تا به امروز گردیده است.

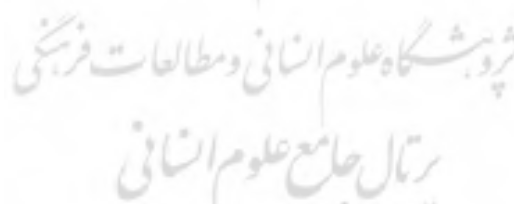
تاریخ دریافت: ۱۶ بهمن ۱۴۰۲

تاریخ پذیرش: ۲۲ شهریور ۱۴۰۳

تاریخ انتشار: ۱ مهر ۱۴۰۴

واژه‌های کلیدی: فرهنگ عامه، نقوش

هندسی، سنگ‌قبر، اسطوره، عرف

استاد: رقیمی، فاطمه؛ خبری، محمد علی؛ عارف، محمد (۱۴۰۴). تحلیل نشانه‌شناختی نقوش هندسی سنگ‌قبرها در پرتو مقولۀ فرهنگ عامه. *جامعه‌شناسی فرهنگ*

و هنر، ۷ (۳)، ۱۱۵-۱۳۲.

* نویسنده مسئول: محمد علی خبری

نشانی: گروه پژوهش هنر، جهاد دانشگاهی، تهران، ایران

پست الکترونیکی: ma.khabari@gmail.com

۱- مقدمه و بیان مسئله

تدفین مردگان و بقایای ساختاری متعلق به آن در طی ادوار مختلف از مهمترین ویژگیهای فرهنگی، اجتماعی و مذهبی هر جامعه‌ای بوده است، چرا که از نحوه تدفین و ساختار فیزیکی آن می‌توان به رگه‌هایی از فرهنگ و باورهای اسطوره‌ای و مذهبی آن جامعه دست یازید. در این میان، سنگ قبور با انواع نقوش انسانی، حیوانی، گیاهی، خط و کتیبه مهم‌ترین نقش را ایفا می‌کنند. سنگ‌های قرار گرفته بر روی قبور توسط گذشتگان، جدا از کاربردشان به مثابه سنگ قبور که یاد و خاطره متوفی را به شیوه‌های ملموس زنده نگه می‌دارند، تاریخ‌گویی از فرهنگ و سنن مردمان کهن است. آثار حک‌شده بر روی این سنگ‌قبرها گویای فرهنگ غنی ادوار مختلف تاریخ ایران زمین است. باید عنوان کرد که بسیاری از نقوش نمادین بر این دسته از آثار حجمی، براساس ماهیت خود، سیری تاریخی را طی کرده و با نفوذ در دیگر دوره‌ها به حیات خود ادامه داده و از آن طریق وارد دوران اسامی گردیده است. به طور کلی می‌توان گفت که سنگ‌قبر اثری است که در نبرد بین چندین مؤلفه هویت فردی، روابط اجتماعی، ذهن اسطوره‌ای، نظام مفهومی، قومیت و دین ایجاد شده است و به عبارت دیگر زمانی که زندگی فرد به پایان می‌رسد، جوهره وجود او را با یادمانی که بر قبر او قرار می‌هند، مشخص می‌کنند.^۱ (۲۰۱۸)

بررسی تأثیرات فرهنگ عامه بر نقوش هندسی سنگ‌قبرها در بسیاری از موارد به فهم چگونگی شکل‌گیری تحولات فرهنگی یک جامعه کمک می‌کند. از این طریق است که جامعه از تاریخ و فرهنگ خود محافظت می‌کند و به افزایش احترام و ارزش‌گذاری به تاریخ و فرهنگ مشترک خود مدد می‌رساند. این امر به افراد نیز کمک می‌کند تا فهم روشن‌تری از گذشته و اصالت فرهنگی خود به دست آورند. این شناخت از گذشته، احساس هویت و ارتباط با جامعه را تقویت می‌کند (ابراهیم، الشوملی و الترابی‌شی^۲، ۲۰۲۳). همچنین می‌تواند به افزایش ارزش تاریخی و فرهنگی این نقوش کمک کند. این ارزش‌افزوده می‌تواند به نگاه جامعه نسبت به تاریخ و فرهنگ خود تغییرات مثبتی بخشد. سنگ‌قبرها نمودی از تجلی و فرهنگ یک قوم و جامعه بوده و در قالب هنر بومی و کاربردی توسط حجاران استان به شیوه‌ای زیبا آفریده شده است. هنرمندان بر روی این سنگ‌قبرها با الهام از طبیعت، باورها و اعتقادات خود نقوشی را خلق کرده و به صورت نمادین و انتزاعی در آثار خود به کار گرفته‌اند. نقوش همواره در همه هنرها، زبان هنرمند و بیان‌کننده اعتقادات و فرهنگ یک جامعه می‌باشد، به‌ویژه آن که زائیده ذهن خلاق هنرمند باشند. در واقع با شناسایی و استخراج این نقوش که هر کدام حاوی استعاره‌ها، رموز و پیام‌های خاص می‌باشند، آداب و سنن فراموش شده بسیاری را که بی‌گمان از گذشتگان به ارث رسیده‌اند، کشف می‌شود. در طرح و نقش، تبحر، خلاقیت، ابتکار و نوآوری هنرمند حجار، نقشی تعیین‌کننده ایفاء می‌کند زیرا که از تصورات ذهنی خویش یاری گرفته و آن گونه که خود دیده و احساس کرده نقوش را حجاری کرده است. در این نقوش، هویت فرهنگی یک قوم مشخص شده و با بررسی آنها می‌توان هنر و فرهنگ اقوام و جوامع مختلف را شناسایی و مقایسه نمود. یکی از مناطقی که به این هنر اهتمام دارد، استان گلستان می‌باشد. در استان گلستان بررسی و تحقیق درباره نقوش سنگ‌قبرهای آن و شناخت و ریشه‌یابی آنها دشواری‌های فراوانی دارد و به دلیل ذهنی بودن نقوش و بدون استفاده از نقشه توسط حجاران بومی استان، پیشینه مکتوبی ندارد. در طی نسل‌های متمادی نقوش سینه به سینه و از حجاری به حجار دیگر منتقل شده است. سنگ‌قبرهای استان گلستان از لحاظ نقش و ارتباط آن با فرهنگ جامعه و باورهای عامیانه و آداب و رسوم حائز اهمیت و قابل بررسی می‌باشد. نقوش سنگ‌قبرها، تقریباً با تفاوت اندکی در همه قبرستان‌های استان به صورت یکسان تکرار می‌شود. تکرار یک شکل یا نشانه، بیانی از نیروهای عجیب و سحرآمیز دارد و قدرت کارآیی آن را افزایش می‌دهد. نقوش و اشکال هندسی، متقارن و انتزاعی به همراه مفاهیم نمادین نقش، جنبه‌های اعتقادی، فرهنگی و گستره باورهای کهن و عامیانه مردمان بومی استان، آن را به یک اثر شاخص تبدیل کرده است. در این پژوهش ضمن بررسی عوامل مؤثر در خلق نقوش سنگ‌قبرها، آداب و رسوم مردم استان و فرهنگ بومی جامعه آنها شناسایی و تأثیر ویژگی‌های اقلیمی و باورهای بومی و فرهنگ روزمره مردم بر کیفیت خلق نقوش سنگ‌قبرها به‌ویژه نقوش هندسی و چگونگی ارتباط آنها مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرد. علت انتخاب نقوش هندسی این بوده است که این نقوش همواره به سان نمادهای فرهنگی، مذهبی یا هنری بر روی سنگ‌قبرها حک می‌گردد و معمولاً حاکی

^۱ Bier

^۲ Ibrahim, Al Shomely & Eltarabishi

از ارتباط، سبک شخصیتی و اخلاقی یک فرد با جامعه و فرهنگ موردنظر خویش می‌باشد که از این حیث برای محققان دارای اهمیت بوده است. نگارنده برای رسیدن به پاسخ این پرسش که باورها و فرهنگ بومی استان چگونه در شکل‌گیری نقوش هندسی تأثیر داشته و بیان شده‌اند؟ هر یک از نقوش هندسی حک شده بر سنگ قبرهای استان را از لحاظ ویژگی‌های شکلی بررسی نموده و با تمرکز بر این موارد، به درک معنای نهفته در ورای نقوش می‌پردازد.

۲- پیشینه پژوهش

۲-۱: پیشینه تجربی

عبدالله سعیدی رامیانی (۱۳۹۹) در تحقیق خود با عنوان بررسی و تحلیل سنگ افراشته‌های گورستان خالد نبی به مطالعه‌ای در این زمینه پرداخته است. نتیجه پژوهش بیانگر آن است که این گورستان از نظر گونه شناسی سنگ افراشته‌ها دارای چهار گونه متفاوت و قابل مقایسه با گورستانهای نخور در ترکمنستان و پینه شلوار در تبریز و سایر مناطق می‌باشد. افخمی و ستار نژاد (۱۴۰۰) نیز در مقاله‌ای تحت عنوان بر شناخت سنگ‌مزارهای دوران اسلامی شهرستان ورقان در استان آذربایجان شرقی به اهمیت سنگ قبر در بین تمام جوامع از روزگاران گذشته تاکنون پرداخته‌اند. تایج پژوهش نشان دادند که، نقشمایه‌های ایجاد شده، بازتا اعتقادات مذهبی، اجتماعی و قومی ساکنان این منطقه بوده است. صدراپی و معروفی اقدم (۱۴۰۰) نیز در تحقیق خود با عنوان بازتاب ادوات جنگی در نقوش سنگ قبور دوران اسلامی ایران به مطالعه جنگ‌افزارها به عنوان مهمترین نقوش روی سنگ قبرها در ادوار گوناگون تاریخی پرداختند. نتایج حاکی از آن بود که این نگاره‌ها بیشتر به دلیل دلآوری‌های شخصی متوفی روی سنگ قبر وی حک شده که نشان از بزرگی و احترام، قدرت و شجاعت، پهلوانی و دلیرمندی وی دارند. همچنین سلیمی، صلح‌جو و عبدالله پور (۱۴۰۰) در مقاله‌ای با عنوان بررسی و مطالعه سنگ‌قبرهای قبرستان قاجاری سقز شیخ وسو روستای ترجان به مطالعه پرداخته‌اند. نتایج تحقیق حاکی از آن بود که تعدادی از سنگ قبور با تزئینات قابل توجه موجود در این قبرستان متعلق به خاندان «قوجیبگ» و اشخاصی با پایگاه اجتماعی بالا در منطقه مکریان بوده‌اند و باتوجه به آنکه مطابق متون خاندان قوجیبگ دارای موقعیت ممتازی در سطح منطقه مکریان بوده‌اند؛ در نتیجه مشخص می‌شود که روستای ترجان نیز از اهمیت سیاسی و اجتماعی قابل توجهی در این زمان در سطح منطقه مذکور برخوردار بوده است.

۲-۲: ملاحظات نظری

شمال ایران یکی از مراکز مهمی محسوب می‌شود که بخشی از تاریخ، فرهنگ و تمدن ایران را در دل خود جای داده است. استان گلستان نیز که بخشی از شمال ایران را تشکیل می‌دهد، به سهم خود حامل و ناقل بسیاری از عناصر تاریخی و فرهنگی مردم استان به‌شمار می‌آید که با تاریخ ملی و عمومی مردم ایران پیوند خورده است. قومیت‌های مختلفی با آداب و رسوم مختلف نظیر ترک‌ها (آذربایجانی و قزلباش)، محلی‌های اولیه، شاهرودی‌ها، سبزوارهای، سیستانی‌ها، بلوچ‌ها، ترکمن‌ها، قزاق‌ها و مازندرانی‌ها در این استان سکونت دارند. فارس‌ها به دو دسته بومی و مهاجر تقسیم می‌شوند. فارس‌های بومی بیشتر به گویش‌های گرگانی، کتولی و مازندرانی تکلم می‌کنند. مهاجرین استان هم بیشتر سیستانی، بلوچ، سمنانی و خراسانی هستند. ترکمن‌ها در گمیشان، آق قلا، بندرترکمن، گنبدکاووس، کلاله و مینودشت و تعداد کمی نیز در گرگان و دیگر شهرها نظیر علی‌آباد کتول و بندرگز زندگی می‌کنند. سیستانی‌ها در گنبدکاووس، بندرترکمن، علی‌آباد کتول، مینودشت و بندرگز و بیشتر ترک‌ها در رامیان، گنبد و گالیکش زندگی می‌کنند؛ همچنین عده‌ای دیگر از ترک‌ها در بندرترکمن، علی‌آبادکتول و مینودشت مستقر هستند. قزاق‌ها در شهرهای گنبد، بندرترکمن و گرگان، بلوچ‌ها در گنبدکاووس، علی‌آباد کتول و کلاله، خراسانی‌ها در گنبدکاووس، کلاله

و مینودشت، مازندرانی‌ها در گنبد کاووس، بندرترکمن، علی‌آباد کتول و مینودشت و کتولی‌ها در بندرترکمن و مینودشت سکونت دارند. همچنین ارمنه در بندرترکمن و علی‌آباد کتول ساکن هستند (مصطفوی و همکاران، ۱۳۹۸: ۵۱۰). (نقشه ۱)

نقشه ۱- موقعیت استان گلستان و شهرستان‌های آن (برگرفته از پایگاه اطلاع رسانی استانداری گلستان، ۱۳۹۸).

بر اساس نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۹۵ جمعیت استان گلستان ۱۸۶۸۸۱۹ نفر است که از این تعداد ۹۹۵۶۱۵ نفر شهرنشین و ۸۷۱۵۴۶ نفر روستایی و ۱۶۵۸ نفر غیرساکن می‌باشند. بیشترین تراکم جمعیت در گرگان با ۲۹۷.۴ نفر و کمترین آن در مراوه تپه با ۱۹ نفر در هر کیلومتر است. این استان دارای ۱۴ شهرستان به نام‌های آزادشهر، آق قلا، گرگان، گنبد کاووس، بندرترکمن، گمیشان، رامیان، کردکوی، بندرگز، علی‌آباد کتول، گالیکش، کلاله، مراوه تپه و مینودشت، ۲۷ بخش، ۳۳ شهر، ۶۰ دهستان و ۱۰۴۹ آبادی می‌باشد (پایگاه اطلاع رسانی استانداری گلستان، ۱۳۹۸). حدود ۳۹٪ از جمعیت استان گلستان را مردم اهل تسنن و ۶۰٪ را اهل تشیع تشکیل می‌دهد. اهل تشیع را تمامی گروه‌های فارسی زبان اعم از بومیان کهن، سیستانی، خراسانی، ترک (آذری و قزلباش)، و اهل تسنن را تمام گروه‌های بلوچ، قزاق و ترکمن تشکیل می‌دهند. مردم این استان در شهرستان‌های گنبد و بندرترکمن اهل سنت و حنفی مذهب‌اند و در سایر شهرستان‌ها شیعه دوازده امامی‌اند. حدود ۱٪ نیز مسیحیان، ارمنه، زرتشتیان و صوفیان گنابادی هستند که از اقلیت‌های مذهبی این استان به‌شمار می‌آیند. با وجود تنوع قومیتی، زبانی و مذهبی در استان، مردم این خطه با صلح و صفا به زندگی خود ادامه می‌دهند و نقطه اشتراک آنها دین اسلام و فرهنگ ایرانی است (رضایی و همکاران، ۱۳۸۶: ۱۲۶). استان گلستان با توجه به قدمت تاریخی و کهن خود، دارای قبرستان‌های متعددی است که بیشتر مربوط به دوره اسلامی می‌باشد. قبرستان‌های تاریخی این استان را بر اساس دین می‌توان به دو گروه قبرستان‌های مسلمانان و ارمنه تقسیم کرد. قبرستان‌های دوره اسلامی را می‌توان با توجه به مناطق مختلف استان به چهار گروه تقسیم نمود: منطقه کوهستانی شامل ۱۰ قبرستان، منطقه کوهپایه‌ای شامل ۲۴ قبرستان، منطقه دشتی شامل ۲۰ قبرستان و قبرستان درون شهری شامل ۱۲ قبرستان می‌باشد که هم اکنون بسیاری از قبرستان‌ها از بین رفته و برخی از سنگ قبرهای آن به موزه باستان شناسی گرگان منتقل شده است. ارمنیان ساکن در استان گلستان که جمعیت آنها نسبت به گذشته بسیار کم شده است با توجه به دو گروه گریگوری و جماعت ربانی دارای کلیسا و قبرستان‌های جداگانه هستند که در دو منطقه نهارخوران گرگان و روستای قُرق واقع شده است (دهقان، ۱۳۹۸: ۱۱۵).

این فرهنگ چون با زندگی مردم پیوندی عمیق خورده است بنابراین ساده و بدون تکلف است، آفریننده مشخصی ندارد و پیوسته از نخستین زندگی با انسان همراه بوده و زاده اندیشه‌های جمعی است و گونه‌ها و مضامین متعددی را شامل می‌شود. همچنین بازتاب تمام نمای اندیشه‌ها، فرهنگ‌ها و عقاید یک جامعه است و باعث زنده نگهداشتن واژگان، کنایات، زبان و اصطلاحات هر ملت و همچنین موجب غنای آن می‌شود و این به علت سهولت و سادگی عبارات و انتقال مفاهیم آن می‌باشد (ذوالفقاری و شیری، ۱۳۹۴: ۱۱-۷). فرهنگ، همه آن چیزهایی است که پس از آموختن‌ها و فراموش کردن‌های بسیار، اثرش در روح جمعی برجای می‌ماند و با آداب و رسوم، سنت‌ها و خصلت‌ها مورد پیوند قرار گرفته است. فرهنگ می‌تواند از زیست‌بوم، اقتصاد، پیشینه تاریخی، جغرافیا، ارتباطات اجتماعی بیرونی و درونی یا فردی، میان فردی و همگانی و عوامل متعدد دیگر متأثر باشد (فلاحی، ۱۳۹۰: ۲۱). فرهنگ مردمی سرشار از مطالب تاریخی، اجتماعی، فلسفی، هنری، پند و اندرزها و درس‌های زندگی‌ساز و راهنمای هم‌زیستی، به‌روزی و همیاری می‌باشد. استان گلستان سرشار از فرهنگ غنی بومی است و این فرهنگ غنی بومی از سرچشمه‌های متعددی چون مجموعه باورها، زیست‌بوم و پیشینه تاریخی سرچشمه می‌گیرد. هر کدام از این منابع

تأمین‌کننده فرهنگ، باعث بروز رفتارهای اجتماعی و فردی شده‌اند که آداب و رسوم، ادبیات و هنر، آیین‌ها و باید و نبایدهای مردم این استان را شامل می‌شود. این استان دارای فولکلور غنی و دیرپاست، گرچه امروزه با هجوم فرهنگ بیگانه و مشکلات مهاجرت و شهرنشینی در برخی موارد کم‌رنگ‌تر شده و حتی رو به فراموشی است اما باورها و عادات اصیل بومی در برخی نقاط بیشتر محفوظ مانده است (ستوده، ۱۴۰۰: ۶).

۳- روش پژوهش

پژوهش حاضر از نظر هدف کیفی بوده و به روش توصیفی-تحلیلی انجام می‌باشد. مطالعات گورستان‌ها به روش میدانی که شامل بازدید که شامل بازدید و مستندنگاری گورستان‌ها و سنگ‌قبرهای استان گلستان است. همچنین تأثیر جامعه‌شناسی فرهنگ عامه بر نقوش هندسی سنگ‌قبرهای استان گلستان، توصیف، طبقه‌بندی، طراحی، مستندنگاری و تحلیل گشتند. ابزار گردآوری داده‌ها از طریق مطالعه کتابخانه‌ای و مشاهده میدانی می‌باشد که از منابع مکتوب و مشاهده و عکس‌برداری بهره برده شده است. سپس سعی شد براساس گردآوری داده‌ها، تحلیل نقوش هندسی و ارتباط آنها با فرهنگ جامعه و باور بومی مردمان استان انجام شود. میدان تحقیق حاضر قبرستان‌های تاریخی این استان از جمله قبرستان منطقه کوهستانی شامل ۱۰ قبرستان، منطقه کوهپایه‌ای شامل ۲۴ قبرستان، منطقه دشتی شامل ۲۰ قبرستان و قبرستان درون شهری شامل ۱۲ قبرستان می‌باشد. بنابراین بخش وسیعی از جمع‌آوری داده‌ها به صورت مستندنگاری و فعالیت‌های میدانی صورت گرفته است. نتایج پژوهش پیش‌رو با تجزیه و تحلیل به صورت کیفی به دست آمده است. جامعه آماری و نمونه‌گیری سنگ‌قبرها به شیوه‌ای غیرتصادفی و هدفمند بر اساس میزان فراوانی، فرم، تنوع و نقوش هندسی بوده است.

۴- تحلیل یافته‌ها

نقوش هندسی بر روی سنگ‌های قبر از دوران‌های قدیمی تا به امروز یکی از جذاب‌ترین و مهم‌ترین عناصر هنری و فرهنگی است که به ما اطلاعات بی‌قیاسی درباره تاریخ، فرهنگ و زندگی مردم گذشته ارائه می‌دهد. این نقوش هندسی، به عنوان یک شاهکار هنری، نشان‌دهنده تأثیر بزرگ جامعه‌شناسی و فرهنگ عامه بر آن اس (آگیرباس، ۲۰۲۰).^۳ اولاً تأثیر جامعه‌شناسی و فرهنگ عامه بر نقوش هندسی سنگ‌قبر، در نحوه انتخاب الگوها و شکل‌های هندسی است. این نقوش بیشتر به تمایلات و ذائقه مردم آن دوران و منطقه خاص مربوط بوده و نشان‌دهنده اعتقادات، اعمال و سنت‌های آن جامعه است. ثانیاً، نقوش هندسی بر روی سنگ‌های قبر معمولاً به عنوان نمادهای مذهبی، فرهنگی و اجتماعی تفسیر می‌شوند. این نمادها و نقوش، به ما اطلاعاتی درباره باورها، ارزش‌ها و تاریخچه فرهنگی جامعه مورد نظر را ارائه می‌دهند (کلیچ، ۲۰۲۲).^۴ ثالثاً، تأثیر جامعه‌شناسی بر نقوش هندسی سنگ‌قبر، در تأثیرات جغرافیایی و فرهنگی است. نقوش هندسی بر روی سنگ‌های قبر معمولاً بافت و محیط طبیعی منطقه محل قبرسازی را بازتاب می‌دهد و تأثیرات جغرافیایی و فرهنگی آن منطقه را نشان می‌دهد (سامری و رالف، ۲۰۲۲).^۵ رابعاً تأثیر جامعه‌شناسی بر نقوش هندسی سنگ‌قبر، در تأثیرات اجتماعی و اقتصادی است. برخی از نقوش هندسی بر روی سنگ‌های قبر نشان‌دهنده وضعیت اجتماعی و اقتصادی خانواده قبرساز است و به عنوان نشانه‌ای از ثروت یا قدرت آن خانواده تفسیر می‌شود. خامساً تأثیر جامعه‌شناسی بر نقوش هندسی سنگ‌قبر، در تأثیرات تکنولوژی و صنایع دستی است. نقوش هندسی بر روی سنگ‌های قبر نشان‌دهنده سطح توانایی فنی و هنری قبرسازان آن دوران است و تأثیرات تکنولوژی و صنایع دستی را در آثار هنری خود نمایان می‌کند. نهایتاً، نقوش هندسی بر روی سنگ‌قبر چشم‌انداز جالب و زمینه پژوهش مفید برای درک عمق فرهنگ و تاریخ گذشته است. این نقوش، به عنوان یک پل ارتباطی بین ما و گذشته، ما را به درک بهتر فرهنگ و زندگی مردم گذشته کمک می‌کند (اوزدمیر سلچوک و چوگن، ۲۰۲۲).^۶

سنگ‌قبرها هر چند مرگ و نیستی را ثبت می‌کنند اما آنها را می‌توان تا زمان حضور، جزء اسناد و منابع اطلاعات هر قوم و جامعه‌ای دانست. بشر چون می‌دانست که بقای عمر و حیات مادی و خاکی‌اش استمرارپذیر نیست، میل به جاودانگی را در

3_ Agirbas

4_ KILIÇ

5_ Samari & Ralef

6_ Özdemir Selçuk & Çügen

حفظ یاد و خاطره خویش جست، چرا که بعد از مرگ یادگار او را در ذهن آیندگان حاضر و زنده نگه می‌داشت. بدین گونه نگرانی و وحشت از فنا و نیستی کمی تسکین و ترمیم می‌یافت. همچنین مسأله قداست مذهبی در بعضی از پدیده‌های اجتماعی ایرانیان از جمله معماری آرامگاهی و سنگ‌قبرها هم وجود داشته است. نمادهای روی قبور که به صورت سنگ قبر ظهور پیدا می‌کنند، در قبرستان‌های استان گلستان به شکل‌های میله‌ای (استوانه‌ای)، کله قوچی، ایستا (عمودی) و صندوقی (گهواره‌ای) دیده می‌شوند. هر کدام از انواع چنین سنگ‌هایی نسبت به شأن اجتماعی، جایگاه طبقاتی، تمکن، تمایز اجتماعی شخص متوفی، از نظر حجم، وزن، شکل، اندازه، کوتاهی و بلندی، نازکی و ضخامت، نوع خط، نقش و به‌کارگیری نمادهای هنری، متفاوت بوده و فرق می‌کرده‌اند. مسلماً سنگ‌قبرهای میله‌ای و کله قوچی حجیم، بلند و باشکوه و سنگ‌قبرهای صندوقی پرحجم و سنگین و نیز سنگ‌قبرهای ایستای پرحجم و پر از نقش و نگار می‌توانستند متعلق به رؤسای قبایل، دامداران بزرگ، ملاکین، سالاران و امرای قشون بومی، رجال برجسته استان بوده باشند. به تعبیر دیگر فخر طبقاتی، تمایز افراد متنفذ و صاحب شأن با افراد عادی و همچنین شخصیت فرد متوفی پس از مرگش با این گونه نمادهای باشکوه روی سنگ‌قبرها نیز حفظ می‌گردید. در قبرستان‌های استان گلستان نشان‌قبرها بر سه نوع اند که در جدول زیر آمده است:

جدول ۱: مختصات انواع قبرها

سنگ مزار	بیشتر سنگ‌قبرها را تشکیل می‌دهند.
آجر مزار	به ندرت و فقط در چند مورد دیده شده است و احتمال اینکه در گذشته از این نوع باز هم بوده باشد بسیار زیاد است.
چوب مزار	این نوع را باید مختص قبرهای قبرستان‌های ترکمن‌ها دانست. هنوز چوب مزارهای تراش داده شده که بومیان ترکمن به آن «باش آقاچی» می‌گویند در قبرستان‌های تاریخی منطقه ترکمن صحرا دیده می‌شود»

سنگ‌قبرها از نظر فرم نیز به اشکال گوناگون دیده می‌شوند که عبارتند از:

۱- سنگ‌قبرهای میله‌ای (استوانه‌ای): که نوع سنگی آن را فقط در ترکمن صحرا و در قبرستان تاریخی خالدنبی می‌توان دید و نوع چوبین آن هم باز در قبرستان‌های ترکمن‌ها بویژه در حوالی گلیداغ و کلالة (گنبد تلتا در حاشیه روستای زاو) قابل مشاهده‌اند. در جامعه مردسالار گذشته بویژه در میان ایلات و قبایل کوچرو و دامدار، جنس نر و آلت نرینگی مورد توجه خاص بوده‌اند، چرا که آن را عامل زایش و تداوم نسل بشر می‌پنداشتند. همچنین این سنگ‌های میله‌ای احتمالاً نشان از اقتدار مردانه داشته‌اند نه پرستش آن و به همین جهت نیز آنها را بر روی قبرهای مردان و آن هم مردان قهرمان، شهید، جنگاور، امرا، سرداران نظامی، سران ایلات و قبایل، متمولین ثروتمند، دامداران بزرگ و افراد صاحب شأن قرار می‌داده‌اند. نکته‌ای که در این مورد باید بدان توجه نمود آن است که چنین شکلی به صورت آلت مردانه، از نظر احکام اسلامی چندان خوشایند نمی‌توانسته بوده باشد، مگر آنکه پذیرفت اعتقاد و باورهای آئینی قدیمی هنوز در دین و مذهب جدید مردم باقی مانده باشد. نوع بلند و باشکوه آنها می‌تواند به دلیل نماد جاودانگی و نیز سپاس از مردانی که شاخصه‌های ویژه‌ای داشته‌اند، بوده و به نوعی از بقیه مردان عادی متمایز باشد. بدین گونه آنها پس از مرگ نیز شکوه، عظمت و نیز شخصیت خود را حفظ می‌کرده‌اند. (تصویر ۱)

تصویر ۱- سنگ قبر میله‌ای (استوانه‌ای)، قبرستان خالد نبی (نگارنده)

۲- کله قوچی: که مختص دشت گرگان یا قبرستان‌های مخصوص اقوام ترکمن است. (تصویر ۲)

تصویر ۲- سنگ قبر کله قوچی، قرن ۱۴ه.ق، محل نگهداری: موزه باستان‌شناسی گرگان (نگارنده)

۳- سنگ قبرهای ایستا (عمودی): همان نوعی که به طور عمودی بر قسمت سر مرده بر روی مزار قرار داده می‌شد. این نوع سنگ‌ها معمولاً از یک بخش اصلی که بیرون از خاک قرار می‌گرفت و یک بخش اضافی که ریشه سنگ بود و درون خاک قرار می‌گرفت، تشکیل می‌شده است. به عبارتی دیگر بخش بیرونی آن یا یک رویه و یا دو رویه بودند. اکثر آنها هم به گونه‌ای تیز به حالت تراشیده شده در خواهد آمد تا کل سنگ شکل و شمایل محراب را به خود بگیرد. علاوه بر این معمولاً یک برجستگی یا کادر محرابی هم روی قسمت اصلی سنگ حکاکی می‌شد. نوع اشرافی چنین سنگ‌هایی بسیار بزرگ، پرکار، پر از نقوش و دارای حکاکی و خطاطی بسیار زیبایی هستند و معمولاً دو رویه سنگ پر نقش و دارای متن می‌باشند و به تعبیر دیگر دو رویه‌اند. (تصویر ۳)

تصویر ۳- سنگ قبر ایستا (عمودی)، قرن ۱۱ه.ق، محل نگهداری: موزه باستان‌شناسی گرگان (نگارنده)

۴- سنگ قبرهای صندوقی (گهواره‌ای): یا همان کرسی‌واره که آنها را باید مجلل‌ترین نوع خود دانست. این سنگ‌ها که گاه یک تن وزن دارند مختص حکام، سرداران معروف، خان‌های بزرگ و اشراف طبقه بالای جامعه بومی بود که فخر طبقاتی، تشخص و شأن اجتماعی خویش را بعد از مرگ هم با گذاشتن چنین سنگ‌هایی بر مزار خود به نمایش درمی‌آوردند. (تصویر ۴)

تصویر ۴- سنگ قبر صندوقی (گهواره‌ای)، قرن ۱۳ه.ق، محل نگهداری: موزه باستان‌شناسی گرگان (نگارنده)

نقوش سنگ‌قبرهای استان گلستان

طرح و نقش، اولین عامل تأثیرگذار در زیبایی سنگ‌قبرها بوده است. طرح‌های نقش شده، استخوان‌بندی و نظام ساختاری درون متنی است که طرح‌ها بر اساس آن چیده می‌شوند. روابط و قواعد موجود در سنگ‌قبرها در دو بخش متن و حاشیه قابل

مشاهده است. در منطقه استان گلستان، سنگ قبرها در اندازه و شکل‌های مختلف و نقوش متنوع هستند که این نقوش در شش گروه قراردادی شامل: نقوش گیاهی، حیوانی، انسانی، هندسی و انتزاعی، وسایل و ابزار زندگی و مشاغل، و کتیبه نگاری می‌باشد. مهارت و تبحر استادکاران حجار در چیدمان و هماهنگ کردن طرح‌هاست که در کل کار، تناسب و انسجام ایجاد می‌کند. حاشیه سنگ قبرها نیز بر اساس تکرار الگوی مبنا شکل می‌گیرد و این تکرار، بر اساس رعایت نظم و تناسب مانند اندازه حاشیه‌ها که دارای عرض کمتری هستند و همچنین بر اساس تقارن پیش می‌رود که باعث تکرار نقش مبنا و در نتیجه کل طرح به صورت گسترده و دور تا دور سنگ قبر نقش می‌شود. سنگ قبرهای استان گلستان بازتاب عظیمی از دریافت‌های فردی و فرهنگی هنرمند را به نمایش می‌گذارند. بنابراین با مطالعه نقوش سنگ قبرهای استان گلستان می‌توان به گستره‌ای از دو حوزه تصور و عمل در دیدگاه و کنش هنرمند استان پی برد. در این مقاله سعی شده است از بین نقوش مختلف حجاری شده بر سنگ قبرهای استان، نقوش هندسی مورد مطالعه و تحلیل قرار بگیرد. در سنگ‌قبرهای مورد مطالعه، نقوشی که همگی در ادبیات، عرفان و فلسفه شرق مفاهیم معنوی‌ای را دربردارند جزء نقوش هندسی هستند (رحمانی و قربانی، ۱۳۹۳). در دوران هنر اسلامی و نمود آن در نقوش سنگ قبرها، برای دوری از واقعیت مادی و نزدیکی به حقیقت الهی، نقوش از حالت طبیعی دور و به گونه‌ای تزئینی و تجریدی جلوه‌گر شد. نقوش هندسی همگی بر مبنای یک مرکزند، همه جا حاضرند و در هر مکان و زمانی تجلی می‌یابند و به صورت مشخصی مفهوم وحدت در کثرت و کثرت در وحدت را تداعی می‌کنند. این نقوش به قدری از طبیعت دور شده‌اند که بتوانند نمود حرکت ازلی و ابدی خالق و مخلوق باشند؛ حرکتی که برای آن پایان و غایتی نمی‌توان تصور کرد.

تزئینات هندسی با شکل‌های متنوع، دست‌آویز مناسبی برای طراحان و حجاران سنگ قبرها بوده تا با خلاقیت خود، جلوه‌ای زیبا به سنگ قبرهای اسلامی ببخشند. تعداد نقوش هندسی و انتزاعی در این قبرستان‌ها بسیار است. سرلوحه، حاشیه‌ها و قاب‌بندی خطوط و دیواره‌های جانبی سنگ قبرها از جمله فضاهایی هستند که با این نقوش متنوع به شیوه‌های گود و برجسته حجاری و تزئین شده‌اند. این نقوش یا به عنوان نقش اصلی بکار گرفته شده‌اند که بار معنایی و محتوایی دارند یا آنکه برای پر کردن زمینه سنگ قبر از آنها استفاده شده است. در مطالعه سنگ قبرهای قبرستان‌های استان گلستان نقوش هندسی ویژه‌ای حکاکی شده است که عبارتند از دایره، مثلث، خطوط منحنی یا موج، لوزی، خطوط عمودی و افقی، نقش محرابی و کله قوچی. این نقوش هندسی کلید رمز عناصر مهمی چون زندگی و رستاخیز پس از مرگ است. اقوام کهن این استان، علاوه بر بازنمایی طبیعت، به ماورای آن هم نظر داشته‌اند و برخی نقوش را با نگرش بنیادی و محوری نگریسته و از هر گونه عینیت‌پردازی پرهیز نموده‌اند. این شکل‌ها علاوه بر پیام اخلاقی، اغلب بر اساس دو شکل مثلث و دایره طراحی شده‌اند، و باورها و اعتقادات متأثر از ایرانیان باستان و اندیشه جمعی عامه در نقوش، به شکلی خلاقانه پدید آمده و اصالت یافته‌اند. گاهی نقوش به صورت کاملاً تجریدی به صورت تکرارشونده در سطح سنگ قبر مورد استفاده قرار می‌گیرد و به نظر می‌رسد بیشتر جنبه تزئینی دارد و هنرمند بدین وسیله قصد داشته سطح کارش را پر کند. حتی اگر این نقوش فقط با یک هدف تزئینی به کار برده شده باشند و در نتیجه عاری از تمام نشانه‌ها و تفکرات ذهنی و فکری حجار باشد، باز هم دارای خاستگاه و منشأ می‌باشد که در اثر مرور زمان و دست به دست شدن نقوش از آن فاصله گرفته است و هنرمند بومی جامعه، به طور غریزی به این مهم دست یافته است که از ترکیب و تکرار نقوش در زمینه کار می‌تولند تنوع و زیبایی بی‌پایان را پدید آورد. نقوش که کم‌وبیش یکسان و ثلثیت هستند، معمولاً با ترتیب منظم در کنار یکدیگر قرار می‌گیرند. شکل نقوش با آنکه ساده و بدون پیچیدگی خاصی است اما با تغییر فواصل و اندازه‌ها، تنوع می‌یابد و هدف حجار که تزئین کل کار بوده، تحقق می‌یابد.

تجلی فرهنگ عامه در نقوش هندسی سنگ قبرها

سنگ قبرها جلوه‌ای از باور و فرهنگ درخشان گذشته یک جامعه و سرزمین است که بی‌تردید فصلی با اهمیت از تاریخ هنر آن را تشکیل می‌دهد. نقوش، هویت فرهنگی و باور یک قوم و جامعه را مشخص کرده و با بررسی نقوش و آثار خلق شده توسط آنها، می‌توان هنر و فرهنگ اقوام مختلف را شناسایی و مقایسه کرد. نقوش جلوه‌ای از اعتقادات و فرهنگ مردم و وسیله‌ای برای

انتقال پیام و موضوعی خاص بوده‌اند و فرهنگ در بستر حیات بشری و در ارتباط تنگاتنگ با وجود و زیست درونی و روحی انسان‌ها در اجتماعات مختلف، شکل می‌گیرد و تحول می‌یابد.

بی‌شک هنر قومی بیانگر نقاط مشترک بسیاری از مردم است و به همین سبب بازتاب اندیشه‌های یک جامعه است ولی این نکته تنها در مورد هنر قومی صادق نیست بلکه در مورد تمام هنرها وضع چنین است؛ هنر از یک نیاز جمعی مایه می‌گیرد. «هنر قومی و بومی تمایل در جهت انتزاع را نشان می‌دهد؛ یا در جهت انتزاع هندسی یا در جهت تصنع موزون بخشیدن به اشکال طبیعی. گویی که بازنمایی مستقیم طبیعت در نظر هنرمند بومی هرگز خوشایندتر از ساختن محیط زندگی فایده‌ای نداشته است. او ترجیح می‌دهد که زندگی خود را وسعت بخشد نه آنکه آیینه‌ای در برابر واقعیت قرار دهد. خصیصه دیگر هنر بومی محافظه‌کاری آن است. در این هنر نقوشی ساده به وجود می‌آیند و قرن‌ها ادامه می‌یابند و ذهن هنرمند بومی برای تازگی بی‌قرار نیست، فقط می‌خواهد که شی‌ای بسازد و گویی به طور غریزی است (رضایی، ۱۳۹۰: ۱۰۰). که از ترکیب چند نقش معدود می‌توان تنوعی بی‌پایان پدید آورد. اما شاید شاخص‌ترین خصیصه هنر بومی عمومیت این هنر باشد. به نظر می‌آید که از چهارگوشه جهان یک نقش و یک نحوه انتزاع و یک صنعت سر از خاک بیرون می‌آورد و در ورای این شباهت اساسی، البته تفاوت‌های کم‌وبیش بی‌پایانی در جزئیات دیده می‌شود. عناصر عمومی هنر قومی این قابلیت را دارند که تحت تأثیر شرایط اقلیمی، سنتی و اقتصادی، سبک‌های گوناگون فراوانی به‌وجود آورند. البته باید ظرفیت‌های ذاتی مواد و فراگردهای مختلف را هم به حساب آورد (رید، ۱۳۹۳: ۶۴). در هنر بومی طبیعت‌گرایی به‌صورت مستقیم وجود ندارد، بلکه آنها رمز و نشانه‌هایی از طبیعت و پدیده‌های طبیعی را خلاصه و در آثارشان به‌کار می‌برند، گرچه نقوش به مرور زمان معانی خود را از دست می‌دهند ولی در فرهنگ و سنت یک قوم، جایگاه ویژه خود را حفظ می‌کنند. خرافات، نمادهای تصویری و اعتقادهای مربوط به نقوش گوناگون، با نقل سینه به سینه، طی نسل‌های پیاپی تغییر می‌یابد، پیچیده‌تر می‌شود و جزیی از فرهنگ یک جامعه می‌شود و با از میان رفتن معانی اصلی، نقوش نامی تازه که مربوط به نمادها است و صرفاً جنبه تصویری دارد، بر خود می‌نهد (هال و ویوسکا، ۱۳۷۷: ۶۹).

با بررسی نقوش موجود بر سنگ قبرهای منطقه استان گلستان چنین به نظر می‌رسد که همانند سنگ قبرهای سایر نقاط ایران، اغلب استادکاران و حجاران علاوه بر جنبه زیبایی و تزئینی، به بیان باورها، عقاید و افکار خود در آنها پرداخته‌اند و فرهنگ و باورهای عامیانه و بومی مردم جامعه در این استان در شکل و قالب‌های گوناگون در طرح و نقوش شکل گرفته در سنگ قبرها خودنمایی می‌کند که در ادامه به شرح آن پرداخته می‌شود. نقش هندسی دایره کامل‌ترین شکل بوده و در تمام دوره‌ها اهمیت تاریخی ویژه‌ای داشته است. دایره علاوه بر مفهوم کمال، نمادی از خلق جهان و نیز مفهوم زمان است. دایره نمادی از حرکت پیوسته و مدور آسمان است که با الوهیت نیز ارتباط دارد و همچنین به عنوان روح نیز معرفی شده است (پویان و خلیلی، ۱۳۸۹: ۱۰۶). همچنین دایره نمادی جهانی، تمامیت، کلیت تقارن و کمال اولیه و نمادی مؤنث در تضاد با محدود و مستقیم است (کوپر، ۱۳۹۲: ۱۴۱). دایره‌های متصل به یکدیگر بر روی سنگ قبرها می‌تواند بر ارتباط انسان با طبیعت و عدم جدایی این چرخه برای تداوم زندگی مردمان جامعه در این استان اشاره داشته باشد. این معنای ضمنی را می‌رساند که گویا هنرمند حجار با انتخاب دایره‌های متحد و زنجیره‌وار بر وحدت و اتحاد شکست‌ناپذیر و پایداری اقوام در برابر سختی‌ها تأکید دارد. هنرمند حجار با این نقش احساس همبستگی خود را نمایان می‌کند و نشان می‌دهد که هیچ پدیده‌ای در برابر این زنجیر تاب مقاومت ندارد. در واقع این زنجیره نمادی از اتحاد، انسجام و همبستگی اجتماعی مردم اقوام مختلف در استان گلستان است. همچنین تکرار نقوش دایره مانند بر روی سنگ قبرها که به صورت منظم و ریتم‌وار صورت می‌گیرد، تداعی معانی چون زایش و فراوانی را دارد. در جایی دیگر حجار با قرار دادن چند دایره متصل به یکدیگر بر یک چرخه، نقشی را می‌سازد که در ساده‌ترین شکل خود بیانی انتزاعی از گل است. گیاهی که در طبیعت استان می‌روید و هنرمند، آفرینش را هر چه بهتر و زیباتر در آثار خود منعکس می‌کند.

دایره، نماد پیوند اجتماعی است و گردآمدن به صورت حلقه به طوری که در رقص مردم استان نیز دیده می‌شود، باز نمود همین پیوند اجتماعی اقوام مختلف استان گلستان است. حلقه، نشانه پیوند، وصلت و رشته‌ای ناگسستنی و کاری مشترک است (رضی، ۱۳۸۱: ۳۹۱). دوران رقصنده حول یک محور یا به بیانی دیگر حرکت پرگاری آنان، یادآور چرخش و گردش هر چیزی در عالم است (دوبوکور، ۱۳۹۴: ۸۸). اگر هر شخص یک نقطه در نظر گرفته شود، حلقه‌ها افراد رقصنده‌اند که به دور خود

می‌چرخند و نقش حلقه را تشکیل می‌دهند. چرخش رقصندگان محلی جامعه در جهت گردش خورشید از شرق به غرب است، بنابراین می‌توان گفت که این نقش بازنمود رقص مردم استان است. جوانان ترکمن لباس‌های سنتی خود را پوشیده به دور هم حلقه زده و دست به گردن یکدیگر می‌اندازند، بعد شمشیردار در میان قرار گرفته و ذکر خوانده می‌شود. (تصویر ۵)

تصویر ۵- نقش دایره، بدون تاریخ، قبرستان آق امام بندر ترکمن (نگارنده)

در مورد خطوط عمودی و افقی که به دفعات در سنگ قبرها قابل مشاهده است، نخست باید به بیان مفاهیم نمادین این خطوط پرداخت. خط افقی مظهر جهان ناسوتی یا جنبه منفعل و خط عمودی مظهر جهان لاهوتی و جنبه فعال و محور کیهان است. خط افقی معرف پاک‌نهادی و عدم انحراف از کردگار است؛ خط افقی‌ای که با نقطه امتداد می‌یابد مظهر تعداد بی‌نهایت به معنی بی‌کرائگی صرف است (کوپر، ۱۳۹۲: ۱۳۱). در مورد خط افقی حالت تأیید و زنانگی آن نیز قابل تأمل است (آیت‌اللهی، ۱۳۹۰: ۶۶). حجار استان با انتخاب این ساختار و ترکیب‌بندی برای نقوش خود که می‌تواند از ضمیر ناخودآگاه او سرچشمه گرفته باشد، تأکید بر پاک‌نهادی زنان استان دارد و این پیام در یک چرخه بی‌نهایت و ناگسستنی در جریان است. (تصویر ۶)

تصویر ۶- نقش خط افقی، قرن ۱۴ه.ق، امامزاده حبیب‌الله بندرگز (نگارنده)

نقش دیگر که در سنگ قبرها به کار رفته، خط منحنی یا موج است. از لحاظ بصری، نیروی فزاینده بیرونی است که موجب پیدایش خط منحنی می‌شود. این نقش را بازتاب پستی و بلندی زندگی در جامعه استان گلستان می‌دانند که همواره با دشواری‌ها و ناملایماتی همراه است. با نگرش به شرایط زندگی اقوام این استان، مشخص می‌شود که اقوام مختلف ساکن در این استان، همواره برای فراهم کردن حداقل زندگی باید مدام با دشواری‌ها بجنگند و دائم در تلاش و مبارزه باشند و تحمل آنها در مشکلات و سختی‌ها بسیار است و به نظر می‌رسد حجار با طرح این نقش تلاش دارد این کیفیت زندگی در میان مردم جامعه استان و پایداری در برابر ناملایمات زندگی آنها را یادآوری نماید. احتمال دارد انتخاب این نقش و ساختار منحنی بر اساس دریافت‌های درونی هنرمند از خط منحنی بوده که با باورهای او همسو شده است و در نهایت حجار است که با انتخاب این

ساختار برای نقش مورد نظرش به تزیین می‌پردازد. همچنین خط منحنی یا موجی شکل، در نگاه مردم استان نماد آب است. از گذشته آب در باور ایرانیان مقدس شمرده می‌شده است و در مناطق کویری و کم‌آب، از تقدس و جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده و هست. درباره آب، باورهای بسیاری نزد مردم استان وجود دارد. از ضرب‌المثل‌ها، داستان‌ها و باورها، نظام تقسیم‌بندی آن و از همه مهم‌تر، قداست آن و به‌ویژه مکان‌هایی که در آن چشمه وجود داشته و مردم آن را تقدیس می‌کرده‌اند. همچنین زیستگاه‌ها معمولاً در اطراف جوی‌های آب، دره‌ها و رودها شکل می‌گرفته است. با توجه به تفاسیر یاد شده، به خوبی می‌توان به اهمیت آب و باز نمود آن با نقش منحنی بر روی سنگ قبرها پی برد. (تصویر ۷)

تصویر ۷- نقش خطوط موج، بدون تاریخ، قبرستان امامزاده حبیب‌الله بندرگز (نگارنده)

نقش دیگر در سنگ قبرها، مثلث است. در فرهنگ‌های نمادشناسی، مثلث با رأس رو به بالا نماد زندگی است و با رأس رو به پایین اصل مؤنث است (کوپر، ۱۳۹۲: ۳۴۴). همچنین در اغلب جوامع نشانه‌های مادینگی به صورت سه گوشه‌ها نیز ظاهر می‌شده است (حصوری، ۱۳۸۹: ۱۲). با نگاه به عقاید و باور جامعه منطقه مورد مطالعه، مشخص می‌شود که مثلث با دارا بودن سه گوشه تیز حالت تهاجمی و تعرض گونه به بیرون دارد که در باورهای عامیانه این شکل در هر مکانی باعث دفع ارواح خبیثه و شرور و دشمنان خواهد شد. بنابراین می‌توان فرم مثلث در عناصر یا ترکیب نقوش سنگ قبرها را با دفع ارواح خبیثه مرتبط دانست. همچنین مثلث می‌تواند تداعی کننده کوه باشد که محل جریان آب‌های روان است. بنابراین معنای کوه برای این نقش می‌تواند توجیه‌پذیرتر گردد. از زمان‌های کهن، کوه در میان جوامع مختلف اهمیت مذهبی زیادی داشته است. در قدیم‌ترین افسانه‌های مربوط به آفرینش، کوه را نخستین مخلوق دانسته‌اند. کوه در عقیده جوامع ابتدایی نگهبان و منبع قوای حیات و خود دارای نیروی تولید و سرچشمه زندگی و مظهر حاصل‌خیزی و فراوانی بوده است. هدف اصلی این نقوش روی سنگ قبرها را می‌توان کمک گرفتن از طبیعت دانست. کوه برای تمام ملت‌ها سمبل نزدیکی به خدا نیز بوده است چرا که بر دنیای انسان‌ها اشراف دارد و به سوی آسمان‌ها سر برافراشته است (حاتم، ۱۳۷۴: ۱۱). با توجه به پیشینه نقش کوه در جوامع نخستین انسانی و همچنین مشاهده زنجیره کوه‌های بلند و کوتاه در استان گلستان، به نظر می‌رسد این نقش ریشه و ساختار خود را از کوه‌های این استان گرفته باشد. از سویی دیگر از لحاظ بصری و ساختاری نقش مثلث، نشان از خوشه گندم دارد. توجه به معانی نمادین این نقش، دریافت‌های قابل توجهی را خواهد داشت. مثلث که با خورشید و گندم در رابطه است، نمادی از باروری نیز می‌باشد (هوهنگر، ۱۳۹۵: ۶). بر اساس معنی نمادین عنوان شده برای نقش مثلث در کنار خوشه گندم به نظر می‌رسد بر کشت دیم و باروری محصولات در منطقه استان گلستان اشاره داشته باشد و به عنوان یکی از منابع اصلی رزق و روزی مردم استان باشد. گندم به عنوان محصولی حیاتی در زندگی بشر پیشینه‌ای کهن در فرهنگ و اعتقادات داشته است. خوشه‌ها یا بافه‌های گندم، نشانه‌های ایزدان غله هستند و ایزدانوی غله با صورت فلکی سنبله برابر شده است. همچنین غله مظهر زندگی است (کوپر، ۱۳۹۲: ۲۶۵). گندم در کنار نقش حیات‌بخشی و ارزنده خویش در زندگی اقوام استان، جایگاه ویژه‌ای نیز در مناسبات اجتماعی و اقتصادی داشته است. هنرمند حجار با انتخاب آن، که دارای کارکردی هویتی برای جامعه استان است گویا تلاش دارد در چرخه ارتباط با مخاطبان خویش بر جایگاه ارزشمند این منبع رزق و روزی زندگی مردمان این اقوام تأکید کند. (تصویر ۸)

تصویر ۸- نقش مثلث، قرن ۵۱۲ ق، قبرستان زیارت (نگارنده)

نقش لوزی از مشتقات مثلث است که دارای معانی نمادین می‌باشد. هنرمند گاهی لوزی را به معنی قفل بر روی آثارش طرح می‌زند. در فرهنگ و باورهای ایرانیان، قفل وسیله‌ای در مقابل حوادث بد و دست‌یابی به آرزوها است (تناولی، ۱۳۸۶: ۱۵). در فرهنگ عامیانه مردم استان، قفل شدن چیزی در چیز دیگر به نوعی گره خوردن و پیوند ناگسستنی آن دو را می‌رساند. از سویی دیگر وجود یک باور قدیمی در میان کشاورزان به این موضوع اشاره می‌کند که همواره زمانی که زمین کشاورزی در معرض چشم بد و چشم شور قرار می‌گیرد باروری ندارد و محصول نمی‌دهد و اصطلاحاً می‌گویند زمین قفل شده است. از جنبه نمادین و در ارتباط با فرهنگ و باورهای اقوام استان گلستان، استفاده از این نقش هندسی می‌تواند بر دفع نیروی شر و چشم بد در میان اقوام استان دلالت داشته باشد. همچنین می‌توان بر اساس ساختار منسجم و پیوسته این نقش، معانی‌ای چون اتحاد، یکپارچگی و در

کنار هم بودن اقوام جامعه را که رمز بقای آنان در برابر ناملایمات است، برای آن در نظر گرفت. همچنین می‌تواند به معنای وحدت و چنگ زدن اقوام به یک نیروی واحد باشد که از طریق اتصال به یک نیروی لایزالی از گزند خطرات مصون خواهد ماند. همه این موارد بر تأثیرگذاری باورها و عقاید در هنر استان به‌ویژه نقوش سنگ‌قبرهای استان گلستان صحه می‌گذارد. (تصویر ۹)

تصویر ۹- نقش لوزی، بدون تاریخ، قبرستان امامزاده حبیب‌الله بندرگز (نگارنده)

از دیگر نقوش به کار رفته، طرح محراب است که یا شکل اصلی قبرهاست و یا اینکه به عنوان کادرهای محرابی شکل بر روی سنگ قبرها نقش شده است. محراب در فرهنگ اسلامی، گاه به عنوان دروازه بهشت نیز آمده و در باور اسلامی، محراب محل تجلی خداوند است که نماد آن نور است. محراب حرکتی از زمین مادی به سوی ملکوت اعلی است. درگاه می‌تواند مرز دنیای قدسی و دنیای طبیعی و شیطانی باشد و همچنین نماد ارتباط دنیای مردگان و زندگان است و گشوده شدن آن، نشانه باز شدن درهای بهشتی است که روح با گذر از دنیای کفر و اهریمنی، وارد آن می‌شود (کوپر، ۱۳۹۲: ۷). سنگ قبرهای محرابی شکل قبرستان‌ها، دارای تصاویر نمادین ایرانی هستند که مفاهیم پیچیده زندگی، مرگ و رستاخیز را در خود نشان می‌دهند. محراب، چه قبل از اسلام و چه بعد از اسلام، دریچه‌ای رو به سوی خدا و حقیقت هستی تلقی می‌شده است و حک شدن این

تصویر بر روی سنگ قبرها بی‌ربط نیست. سنگ قبرهای محرابی شکل دارای دو یا سه طاق نمای تودرتو با قوس‌های جناغی‌اند و حاشیه اول آنها معمولاً دارای تزیینات گیاهی، حاشیه دوم دارای صلوات کبیر و گاهی حاشیه سوم شامل حدیث یا دعاست و متن وسط به نام متوفی و تاریخ وفات تعلق دارد و گاهی هم تزیینات فقط شامل نقوش هندسی می‌باشد. در برخی از سنگ قبرها از نقش نمادین قندیل نیز استفاده شده و در وسط آن کلمه «الله» نوشته شده است. (تصویر ۱۰)

تصویر ۱۰- نقش محرابی، بدون تاریخ، قبرستان زیارت (نگارنده)

نقش دیگر، شاخ قوچ است. قوچ در فرهنگ ایرانی دارای معانی و نمادهای زیادی است. این حیوان اولین علامت استان البروج (ماه فروردین) بوده و از این جهت نماد افکار نو و طلوع دوره جدید است (حبیبی، ۱۳۸۱: ۱۱۸). «شاخ قوچ نماد نیروی فوق طبیعی است؛ الوهیت و نیروی جان یا اصل حیاتی که از سر برمی‌خیزد. شاخ‌های قوچ یا بز به معنی نیروی زاد و ولد و باروری است (بیگدلی، ۱۳۸۳: ۳۶). از قوچ و یا شاخ قوچ با عنوان نیروی مردانگی، باروری نرینه، قدرت و شجاعت یاد می‌کنند (شریف و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۳). قوچ و شاخ قوچ در میان قوم ترکمن ساکن در جامعه استان به عنوان قدرت شناخته شده است. قوچ در نظرها یک حیوان بسیار پر قدرت و اسطوره‌ای است و چون مظهر باروری بوده و در گله، زایش به وجود می‌آورد بنابراین در نزد مردم محترم بوده است. قوچ نیز به عنوان یکی از حیوانات شاخ دار، از حیوانات منسوب به خورشید محسوب می‌گردد. این نقش از متداول‌ترین نمادی است که تاکنون قوم ترکمن آن را نگهداشته است و مظهر برکت و اقتدار و سمبل روح نیاکان است. ترکمن‌ها حتی تا سال‌های اخیر، سنگ قبرهای خود را نیز به شکل شاخ قوچ می‌تراشیدند و یا حتی شاخ قوچ را عیناً بر روی قبرها می‌گذاشتند. این نقش را بر روی در و دیوار منازل و مساجد ترکمن‌ها نیز می‌توان مشاهده کرد. شاخ‌های پیچان این سنگ قبرها، تنها قسمت به نمایش درآمده از قوچ‌ها بوده که تا حدودی واقع‌گرایی در آن دیده می‌شود که نشانه رسیدن به حد کمال است. همچنین شاخ قوچ دارای کارکردی به عنوان از بین بردن چشم زخم و شور چشمی و یا شگون به حساب می‌آمده است و امروزه نیز سر و شاخ قوچ را بر بالای ورودی خانه‌های برخی روستاهای استان گلستان می‌توان مشاهده نمود. علاوه بر سایر جلوه‌های نمادین، قوچ به عنوان رهبر و نماد گله، نماد منزلت و جایگاه اجتماعی است و به همین دلیل سنگ قبر با شکل شاخ قوچ را بر سر قبر کدخدایان، بزرگان ایل و افراد صاحب نفوذ که نزد مردم منزلت اجتماعی بالایی داشتند، قرار می‌داده‌اند. قوچ نمادی از مردانگی است و به همین جهت فقط بر روی قبر مردان قرار می‌گرفته است و روی قبر زنان حتی اگر افراد شایسته و قابل احترامی بوده باشند، قوچ سنگی قرار نمی‌دادند. (تصویر ۱۱)

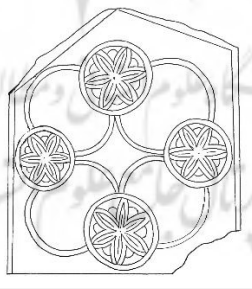
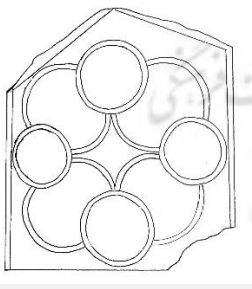

تصویر ۱۱- نقش کله قوچی، بدون تاریخ، قبرستان دانشمنداآتا (نگارنده)

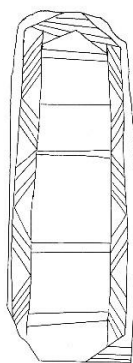
نقوش روی سنگ قبرها در برگرفته پیام‌هایی مربوط به فرهنگ، دین، اعتقادات و زندگی اجتماعی مردم یک جامعه است که در گذشته زندگی می‌کردند. آنها احساس‌های درونی، خواسته‌ها، زندگی روزمره، غم و ترس خود را در نقوش بیان می‌کردند. رمزها و نمادها به‌ویژه در نقوش ذهنی که برخاسته از ناخودآگاه هنرمند بومی است، جایگاه ویژه‌ای می‌یابد. تبدیل یک نقش مشخص به یک نقش کاملاً انتزاعی به دلایل بسیاری رخ می‌دهد. گاهی هنگام بازآفرینی توسط حجار جزئیاتی از نقش حذف یا اضافه می‌شود و به تدریج از شکل اصلی خود فاصله می‌گیرد که می‌تواند به دلیل محدودیت از نظر تکنیک ساخت و یا سلیقه شخصی هنرمند باشد. هر سنگ قبر، زبان ماورایی دارد که توسط حجار خود خلق می‌شود و به گونه‌ای میراث‌دار فرهنگ خود و تغییرهای درونی و بیرونی خود می‌باشد. نقوش درهم تنیده شکل گرفته بر سنگ قبرها، بیانی از همبستگی‌ها دارد. نقوش تکرارشونده و پی‌درپی با تضاد در فرم، بیانی از شب و روز، مرگ و زندگی، آمدن و رفتن دارند یا نشانه‌ای از عشق، تولد، زایش و شکوفایی هستند.

همچنین بیشتر این نقوش قرینه هستند و از تکرار و بودن کنار هم و هویت و ارزش‌های جمعی از نظر هنرمند حجار خبر می‌دهند. این نوع ترکیب بندی، نشان از روح همبستگی و عاطفی مردم این استان دارد که در سلیقه و خلاقیت حجار دخیل شده است و خلاقیت حجار نیز ریشه در آداب و رسوم، فرهنگ و باورها و علایق و انگیزه‌های درونی وی داشته است. این حس و حال بر فرهنگ و اخلاق مردم این جامعه از گذشته‌های دور حاکم بوده و شاید بتوان روح سنت‌گرای مردم این استان را با آن تعبیر کرد. البته ذهنی بودن از عواملی است که بر روی ترکیب‌بندی نقوش تأثیر داشته و به هنرمند بومی این اجازه را می‌دهد تا با توجه به علایق و سلیقه شخصی، در ترکیب‌بندی و چیدمان نقوش مؤثر واقع شود. ریتم‌ها عموماً تکراری و یکنواخت هستند. اساساً در هنر ایرانی، یکنواختی شکل و قرینگی نشان دهنده تسلسل و حرکت است منتها این حرکت بصری در فضای آن هنر معنا می‌شود. اتصال نقوش به صورت زنجیره به هم پیوسته، تکرار را القاء می‌کند که در سنگ قبرهای استان بسیار دیده می‌شود. هماهنگی و ترکیب‌بندی متوازن و متقارن نقوش قابل تأمل است. هنگام تماشای این نقوش، دیدگان از نقشی به نقشی دیگر کشانده می‌شود. دنیای پر انرژی را در این نقوش می‌توان تجربه کرد، همانطور که در طبیعت و اقلیم استان و روحیه ساکنان آن قابل لمس می‌باشد. (جدول ۱)

جدول ۱- نقوش هندسی سنگ قبرهای استان گلستان (نگارنده)

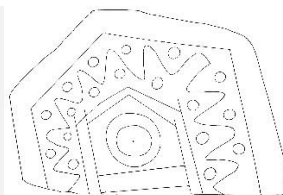
نام نقش	تصویر کلی سنگ قبر	طرح ترسیمی سنگ قبر	طرح ترسیمی نقش	توضیحات
دایره				دایره نماد همگونی، یکدستی و نداشتن اضافات و زوائد، آسمان و مرتبط با مفهوم برکت و فزونی و نشان روح متوفی و تجلی نور الهی

خط افقی مظهر جهان ناسوتی، معرف پاک‌نهادی و حالت تأنیث و زنانگی

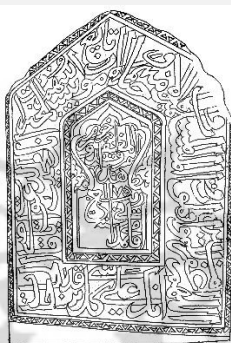
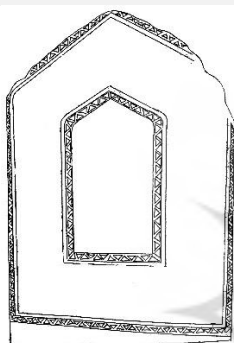
خط افقی

خط منحنی بازتاب پستی و بلندی زندگی و نماد آب

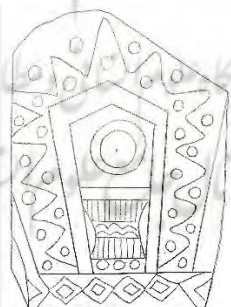
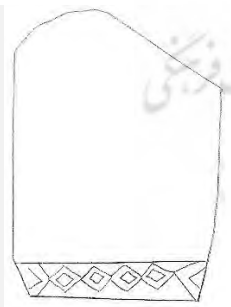
خط موج

مثلث تداعی کننده کوه و نگهبان و منبع قوای حیات و دارای نیروی تولید و سرچشمه زندگی، نمادی از باروری و مظهر حاصلخیزی و فراوانی

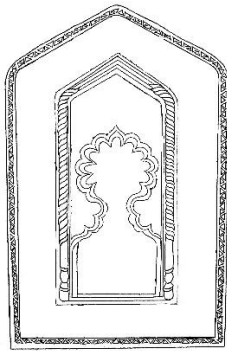
مثلث

لوزی نمادی از قفل شدن و به نوعی پیوند ناگسستنی، دلالت بر دفع نیروی شر و چشم بد، معانی‌ای چون اتحاد، یکپارچگی و در کنار هم بودن

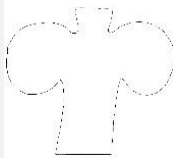
لوزی

نقش محرابی
بیانگر محل
عبادت،
پنجره‌ای به
سوی خدا و
نماد دروازه
بهشت

محرابی

کله قوچی یا
شاخ قوچ یا بز
نمادی از نیروی
زادآوری و
باروری

کله
قوچی

در یک جمع بندی کلی می‌توان تمامی این نقوش را به نوعی در پیوند با گذشته، باورهای عامیانه و بومی جامعه و زندگی روزمره طراحان، حجاران، استادکاران و هنرمندان این مرز و بوم دانست که این آثار را متأثر از زیبایی و گوناگونی افکار و عقاید خود نقش کرده‌اند. اگرچه شاید ارتباط این نقوش با واقعیت طبیعی شان بسیار اندک باشد ولی این نقوش عامیانه در درون خود دنیایی از خواسته‌ها و نیازها را دارند که با قدرت استادانه حجاران و با تبحر و مهارت بی‌نظیری به کار گرفته شده‌اند. علاوه بر آن این نقوش زیبایی‌شناسی خاص خود را دارند که متعلق به اقلیم و باورهای بومی جامعه در این استان است.

۵- بحث و نتیجه‌گیری

پدیده‌های جهان هستی برای هنرمندان یک جامعه همیشه مایه الهام و نقش‌آفرینی بوده و هستند. در این میان استادکاران و هنرمندان عامی با بهره‌مندی از طبیعت اطراف و محیط زندگی‌شان نیازها، خواسته‌ها و علائق خویش را به‌صورت نقوشی پر رمز و راز و زیبا بر روی آثارشان به تصویر درآورده‌اند. نقوش و تصاویر خلق شده بر روی دست ساخته‌ها از جمله سنگ قبرها، بر پایه مفهوم و جوهر درونی اشیاء و پدیده‌ها استوار بوده و بدون توجه به شکل ظاهری آنها، بیم‌ها، امیدها و خواسته‌ها را بیان می‌نمایند. همه اشکال هندسی موجود بر روی سنگ قبرها معانی ویژه‌ای دارند و نمایشگر اعتقادات، آیین‌ها، احساس‌ها و روابط انسانی و فرهنگ حاکم بر آن جامعه است. دستیابی به هویت فرهنگی و هنری مستقل در هر جامعه‌ای نیازمند شناسایی و طبقه‌بندی آثار خلق شده و ارتباط آنها با فرهنگ و باورهای عامیانه و آداب و رسوم آن جامعه می‌باشد.

با بررسی نقوش سنگ قبرهای منطقه استان گلستان می‌توان نقوش هندسی دایره، مثلث، خطوط منحنی یا موج، لوزی، خطوط عمودی و افقی، نقش محرابی و کله قوچی را مشاهده نمود که به زیبایی بر روی سنگ قبرها حجاری شده‌اند. با توجه به اقلیم استان، طبیعت منبع الهام وسیعی برای تجسم و شکل‌گیری نقوش سنگ قبرها در اختیار هنرمندان قرار داده است که نشان دهنده تأثیر طبیعت بر آنها می‌باشد که در بسیاری از فرهنگ و باورها نماد حیات و مظهر زندگی هستند. با دقت در این نقوش می‌توان به این باور رسید که اغلب هنرمندان بومی جامعه علاوه بر الهام از پدیده‌های طبیعی اقلیم پیرامون خود و توجه به جنبه زیبایی و تزیینی، به بیان باورها، عقاید و افکار خود در آنها پرداخته‌اند و در بازنمایی تفکرات ذهنی خود آنها را به‌صورت تجریدی و نمادین و با زبانی مفهومی و رمزی در آثار خود متجلی نموده‌اند.

تحقیق و مطالعه تاریخی و جامعه‌شناسانه سنگ قبرهای منطقه استان گلستان گویای این مطلب است که فرهنگ و باورهای عامیانه و بومی مردم جامعه در این استان به گونه‌ای در طرح و نقوش شکل گرفته در حجاری‌ها خودنمایی می‌کند. طرح‌ها و نقوش با زندگی هنرمند حجار ارتباط تنگاتنگ دارد، سمبل و نمادی از افکار و احساس‌ها، فرهنگ و باورهای خود را در این نقوش متجلی ساخته و باورها و عقاید خود را بر روی سنگ قبرها به نمایش در می‌آورد؛ آداب و رسوم و باورهایی که سینه به سینه از گذشتگان به جای مانده و باعث ماندگاری این سنگ قبرها با این نقوش، تا به امروز گردیده است. فرهنگ، اعتقادات و

باورهای عامیانه، بازتاب آرمان‌ها و اعتقادات نیاکان ما می‌باشد، به همین دلیل میراثی گرانبها است. افزون بر آن بر اساس یافته‌های پژوهشی می‌توان اینگونه اذعان داشت که تأثیرات جامعه‌شناسی فرهنگ عامه بر نقوش هندسی سنگ‌قبر در استان گلستان به سان یک عنصر هنری و فرهنگی، تأثیر بزرگی از جامعه‌شناسی و فرهنگ عامه دریافت می‌کند. این نقوش نه تنها نمایانگر ذائقه و تمایلات مردم آن دوران و استان گلستان است، بلکه نیز شاهکارهای هنری است که نشان‌دهنده اعتقادات، اعمال و سنت‌های آن جامعه است. افزون بر آن تأثیر جامعه‌شناسی و فرهنگ عامه بر نقوش هندسی سنگ‌قبر، در انتخاب الگوها، شکل‌ها و نمادهای مورد استفاده قابل مشاهده است. این نقوش معمولاً با تأثیرات مذهبی، فرهنگی و اجتماعی استان گلستان هماهنگ است و نمایانگر ارزش‌ها و باورهای آن‌ها می‌باشد. بر مبنای داده‌های میدانی میتوان اینگونه برداشت کرد که نقوش هندسی بر روی سنگ‌های قبر به عنوان نمادهای مذهبی، فرهنگی و اجتماعی قابل تفسیر بوده که به ما اطلاعاتی درباره باورها، ارزش‌ها و تاریخچه فرهنگی جامعه مورد نظر را ارائه می‌دهند. این نمادها و نقوش، به ما کمک می‌کنند تا به عمق فرهنگ و زندگی مردم در این استان نفوذ کنیم. همچنین در این میان نمی‌توان از تأثیرات جغرافیایی و فرهنگی جامعه بر نقوش هندسی سنگ‌قبر، غفلت ورزید. در بافت و محیط طبیعی استان گلستان محل قبرسازی بازتاب‌دهنده معانی متعددی است. برخی از نقوش هندسی بر روی سنگ‌های قبر نشان‌دهنده وضعیت اجتماعی و اقتصادی خانواده قبرساز نیز است (ساوویس، ۲۰۲۳). این نقوش به عنوان نشانه‌ای از ثروت یا قدرت خانواده تفسیر می‌شود و تأثیرات اجتماعی و اقتصادی جامعه را در آثار هنری خود منعکس می‌سازد. علاوه بر این، تأثیرات تکنولوژی و صنایع دستی بر نقوش هندسی سنگ‌قبر، در سطح توانایی فنی و هنری قبرسازان آن استان قابل مشاهده است. این نقوش به عنوان شاخصی از تکنولوژی و صنایع دستی آن زمان نمایان می‌شود و تأثیرات آن در آثار هنری قابل رؤیت است. استان گلستان با دیرینه‌ای کهن در زمینه هنر حجاری و خلق سنگ‌قبرهای زیبا، دارای هویت فرهنگی خاص و شایسته توجه و تحقیق بیشتر است تا در گذر زمان و تحولات اجتماعی و فرهنگی به دست فراموشی سپرده نشود و این فرهنگ و هنر ارزشمند حفظ و احیاء گردد.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

در مطالعه حاضر فرم‌های رضایت نامه آگاهانه توسط تمامی آزمودنی‌ها تکمیل شد.

حامی مالی

هزینه‌های مطالعه حاضر توسط نویسندگان مقاله تامین شد.

مشارکت نویسندگان

مقاله محصول مشارکت مشترک نویسندگان است.

تعارض منافع

بنابر اظهار نویسندگان مقاله حاضر فاقد هرگونه تعارض منافع بوده است.

منابع

- آیت‌اللهی، حبیب‌الله. (۱۳۹۰). مبانی نظری هنرهای تجسمی، تهران: انتشارات سمت.
- افخمی، بهروز، ستارنژاد، سعید. (۱۴۰۰). پژوهشی بر شتاخت سنگ‌مزارهای دوران اسلامی شتهرستان و رقان در استان آذربایجان شرقی، *مجله پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، ۴ (۴۲)، ۵۶۷-۵۵۲.
- بجنوردی، کاظم. (۱۳۹۳). *دانشنامه فرهنگ مردم ایران*، جلد اول، تهران: مرکز پژوهش‌های ایرانی و اسلامی.
- بیگدلی، محمدرضا (۱۳۸۳). *ترکمن‌های ایران*، تهران: ارغوان.
- پویان، جواد و خلیلی، مژگان. (۱۳۸۹). «نشانه‌شناسی نقوش سنگ قبرهای دارالسلام»، کتاب ماه هنر، شماره ۱۴۴، ص ۹۸-۱۰۷.
- پایگاه اطلاع‌رسانی استانداری گلستان (۱۳۹۸). استانداری گلستان، سایت استانداری، سایت گلستان، معاونت سیاسی، معاونت سیاسی امنیتی اجتماعی.
- تناولی، پرویز (۱۳۸۶). *قفل‌های ایران*، تهران: بن نگاه هنر.
- حاتم، غلامعلی. (۱۳۷۴). «نقش و نماد در سفالینه‌های کهن»، *فصلنامه هنر*، شماره ۲۸، ص ۳۷۸-۳۵۵.
- حبیبی، منصوره. (۱۳۸۱). «سیلک، نمادها و نشانه‌ها»، کتاب ماه هنر، شماره ۴۹ و ۵۰، ص ۱۱۸-۱۲۲.
- حصوری، علی. (۱۳۸۹). *مبانی طراحی سنتی در ایران*، تهران: نشر چشمه.
- دوبوکور، مونیک. (۱۳۹۴). *رمزهای زنده جان*، ترجمه جلال ستاری، تهران: نشر مرکز.
- ذوالفقاری، حسن و شیرینی، علی. (۱۳۹۴). *باورهای عامیانه مردم ایران*، تهران: نشر سرچشمه.
- رضایی، احمد؛ ریاحی، محمداسماعیل و سخاوتی فر، نورمحمد. (۱۳۸۶). «گرایش به هویت ملی و قومی در ترکمن‌های ایران»، *فصلنامه مطالعات ملی*، ۶ (۴)، ۱۱۹-۱۴۰.
- رضی، هاشم. (۱۳۸۱). *آئین مهر میتراثیسم*، ترجمه مامک نوربخش، تهران: انتشارات بهجت.
- رید، هربرت. (۱۳۹۳). معنی هنر، ترجمه نجف دریابندری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- شریف، حبیبیه؛ اسکندرپور خرمی، پرویز و فهیمی فر، اصغر. (۱۳۹۵). مطالعه تأثیر عناصر موجود در طبیعت بر نقوش گلیم جیرفت، *فصلنامه گلجام*، ۱۲ (۳۰)، ۲۲-۵.
- فلاحی، کیومرث (۱۳۹۰). *رفتارشناسی ایرانیان*، تهران: انتشارات مهکامه.
- کوپر، جی. سی (۱۳۹۲). *فرهنگ مصور نمادهای سنتی*، ترجمه ملیحه کرباسیان، تهران: انتشارات فرشاد.
- هوهنه گر، آلفرد. (۱۳۹۵). *نمادها و نشانه‌ها*، ترجمه علی صلح جو، تهران: سازمان چاپ و انتشارات.
- دهقان، ام کلثوم. (۱۳۹۸). *سنت‌ها و باورهای پیرامون آب در میان اقوام استان گلستان*، *فصلنامه فرهنگ مردم*، ۸ (۵۹)، ۱۰۹-۱۲۱.
- رحمانی، جبار، قربانی، حاجر. (۱۳۹۳). *نشانه‌شناسی فرهنگی نقوش سنگ قبر؛ با تکیه بر نقش شتانه در تخت فواد اصفهان*، *مجله مردم و فرهنگ*، ۱ (۱)، ۲۱۵-۱۸۹.
- رضایی، مریم. (۱۳۹۰). *بررسی مفاهیم و ترکیبات درخت سرور بر سنگ مزارهای قبرستان دارالسلام شیراز*، *هنرهای تجسمی نقش‌مایه*، ۴ (۸)، ۹۳-۱۰۰.
- ستوده، هدایت‌الله. (۱۴۰۰). *انسان‌شناسی اجتماعی و فرهنگی*، تهران: ندای آریانا.
- سعیدی رامیانی، عبدالله. (۱۳۹۹). *بررسی و تحلیل سنگ افراشته‌های گورستان خالد نبی*، دومین همایش ملی باستان‌شناسی ایران-آبان ماه ۱۳۹۴.
- سلیمی، اسماعیل، صلح‌جو، جمیله و عبدالله پور، ابوبکر. (۱۴۰۰). *بررسی و مطالعه آرایه سنگ قبرهای قبرستان قاجاری شیخ وسو روستای ترجان سقر*، *مجله پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، ۳۱ (۱۱)، ۱۲۳-۱۰۱.
- صداری، علی، معروفی اقدام، اسماعیل. (۱۴۰۰). *پژوهشی بر بازتاب ادوات جنگی در نقوش سنگ قبر دوران اسلامی ایران*، *مجله جغرافیا و روابط انسانی*، ۳ (۴۲)، ۴۴۶-۴۲۴.
- هال، آلستر و ویووسکا، جوزف لوچیک. (۱۳۷۷). *گلیم*، ترجمه شیرین همایونفر و نیلوفر الفت شایان، تهران: انتشارات کارنگ.

References

- Agirbas, A. (2020). Algorithmic decomposition of geometric Islamic patterns: a case study with star polygon design in the tombstones of Ahlat. *Nexus Network Journal*, 22, 113-137.
- Bier, C. (2002, July). Geometric patterns and the interpretation of meaning: two monuments in Iran. In *Bridges: Mathematical connections in art, music, and science* (. 67-78).
- Ibrahim, I., Al Shomely, K., & Eltarabishi, F. (2023). Sustainability Implications of Utilizing Islamic Geometric Patterns in Contemporary Designs, a Systematic Analysis. *Buildings*, 13(10), 2434.
- KILIÇ, S. (2022). Tombstones in the Burial Ground of Gebiz Yıkık Mosque. *Cedrus*, 10, 347-355.
- Özdemir, M., Selçuk, S. A., & Çüngen, H. F. (2022). The Geometric Patterns of İzzettin Keykavus Tomb. *Nexus Network Journal*, 24(4), 869-895.
- Samari, M., & Ralef, R. (2020). Study and Classification of Tombstones of the Safavid Period (Ardabil City). *Anastasi's: Research in Medieval Culture & Art*, 7(1).
- Savvides, D. (2023). Observations on the Geometry of the Monument at the Kasta Tumulus at Amphipolis. *Nexus Network Journal*, 25(3), 607-632.

